

על כתבי־היד הבלתי ידועים של המשורר יעקב פרידמן*

המשורר יעקב פרידמן (1910–1972) יצר במשך 45 שנים קורפוס של שירה ביידיש, שנכתבה בארצות ובאקלימים היסטוריים שונים. יעקב פרידמן הוא אחד מן המעטים בין מאות רבות של סופרים יהודים שנקלעו אל שלטון הנאצים. יצירתו חובקת תקופות מרכזיות בתולדות היהודים במאה העשרים: מ־1927 בצ'רנוביץ ובווארשה ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה; בגיטו ובמחנה בְּרֶשֶׁד (טרנסניסטריה); בצ'רנוביץ ובבוקרשט לאחר השחרור; ומאז 1949 – במדינת ישראל.

יעקב פרידמן היה אחד המשוררים היהודיים ביותר בדורו. לדעת רב סדן – גם מן החשובים בזמנו (שם, עמ' 261). את היוצרים מן הסוג הזה צריך לגלות הדור שבגר לאחר מלחמת העולם השנייה.

בעטיפת השער האחורי של הספר נמסרו בקצרה פרטים ביוגרפיים על דרכו של אליהו סלע – חוקרו המובהק של יעקב פרידמן – מסיקט בחבל בוקובינה (רומניה) ועד ירושלים והאוניברסיטה העברית, וכן למערכת החינוך בארץ ובירושלים. פרט אחד מן הראוי להביא כלשונו:

"המחבר אליהו סלע־סלדינגר (תרצ"א/1930) [...] גורש באוקטובר 1944 יחד עם משפחתו מסדיגורה לטרנסניסטריה, שם נספו הוריו ורבים מבני המשפחה המורחבת. רק הוא ואחותו הקטנה שרדו. אחרי המלחמה נרד על פני אירופה החרבה והצטרף אל 'בית סלבינו' באיטליה הצפונית,¹ במגמה להעפיל לארץ

* על: ד"ר אליהו סלע־סלדינגר, מטרנסניסטריה לישראל: עיון ביצירות יעקב פרידמן מהשוואה ואחריה (כרך שלישי); ירושלים, הוצאת ה. לייזויק ליד אגודת סופרי ועיתונאי יידיש בישראל, תשס"ג–2003.

מאמר זה נתמך במענק מחקר של הקרן הלאומית למדע והוכן בעזרת חברי מכון רב סדן שליד הקתדרה לחקר ספרות יידיש על שם יוסף ואידה ברמן באוניברסיטה העברית בירושלים. אני מודה לד"ר אליהו סלע, שקרא בעיון את כתבי־היד ותרם הערות מועילות ותיקונים.

1 סְלֵבִינו – היה כפר קטן באלפים של צפון־איטליה, במחוז בְּרֶגֶמו. על צלע הר ליד הכפר, בגובה 1050 מ' מעל פני הים בנתה המפלגה הפאשיסטית בית מפואר מוקף גן גדול כפנימייה לנוער של האליטה הפאשיסטית בשם Sciesopoli. אחרי המלחמה נמסר הפיקוח על נכסי המפלגה הפאשיסטית לידי המפלגה הסוציאליסטית. האפיוטרופוס היה פרופ' לואיג'י גוריני, שהחכיר את הבית תמורת דולאר אחד לשנה עבור ילדים ניצולי

ישראל. עלה באניית המעפילים 'חיים ארלוזורוב', שנשבתה בידי הצי הבריטי וכל המעפילים נכלאו במחנות המעצר בקפריסין [...]. התעמקותו רבת השנים בשירת יעקב פרידמן ניזונה משמעותית מחוויות השואה בהן התנסה בשנות ילדותו בגיטו בְּרֶשֶׁד, מקום בו התמודד עם חיי התופת גם המשורר יעקב פרידמן.

בהיותו תלמיד של רב סדן, כתב אליהו סלע את הדירטאציה שלו על אחת התופעות הראויות לתשומת לב בתולדות תרבות יהודי מזרח אירופה במאה העשרים. דהיינו, צאצאי רבנים ורביים חסידים וירשיהם, אשר ויתרו על כס הרבנות או הנהגת החצר החסידית של אבותיהם וגמרו בליבם להיות סופרים, כגון יצחק שבביס־זינגר, אורי צבי גרינברג, ש. שלום, יוחנן טברסקי, אברהם־יהושע קָשֶׁל, זישה לאנדוי, ברוך האגֶר ועוד. יעקב פרידמן היה אחד מהם. מסורת בעל־פה גורסת, שהוא נהג לטעון כי חצר חסידית אחת עם מאות חסידים, או אפילו כמה אלפים מהם בלבד לא סָגִי. הוא רצה לגעת בשירתו בעם ישראל כולו. רב סדן הציע לתלמידו אליהו סלע להעמיק חקר בתופעה זו, ובעיקר אצל המשורר יעקב פרידמן, בנו של ר' שלום־יוסף השני האדמו"ר ממלְניֶצָה. מצד אביו היה יעקב פרידמן שייך לחסידות רוז'ין, מצאצאי ר' ישראל פרידמן, הרבי מרוז'ין, ואילו מצד אימו הוא היה שייך לחסידות צ'רנוביל (צאצאי ר' צבי בן נחום גאון־טברסקי) (עמ' 411–415).

המחקר האקדמי של תולדות תרבות היהודים וספרות יידיש בימי שלטון הנאצים הוא ענף צעיר יחסית בחקר תקופת השואה. נסיון ראשון כנראה, נעשה בשנת 1968, בקורס של פרופ' חנא שְׁמֶרוק, בחוג לשפה וספרות יידיש של האוניברסיטה העברית בירושלים, שהשנה מלאו 55 שנים מאז הקמתו. קורס מלא על התגובה היהודית והעזרה העצמית בגטאות, הונהג ב־1972, במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית, על ידי פרופ' יהודה באוּאָר. מאז ועד היום עוסקים חוקרים ספורים בעולם האקדמי היהודי בחקר חלקי בלבד של ספרות יידיש ועברית, שנוצרה בגטאות ובמחנות בימי מלחמת העולם השנייה. תרומתו של אליהו סלע, המיוחדת והחשובה לחקר ספרות יידיש ותרבותה בימי השואה ואחריה כלולה בשלושה כרכים שהוא פרסם מאז 1996.² שני הכרכים

שואה. החיילים של פלוגת סולל בונה (פלוגה 745 בחיל ההנדסה המלכותי הבריטי), שהשתתפו בכיבוש איטליה, קיבלו לידיהם את הבית בסיוע ראשי קהילת יהודי מילאנו. כמנהל הבית מונה משה זעירי, חבר קבוצת שילר, מחיילי הפלוגה הנ"ל. הבית הופעל בעזרת צוות מחיילי הבריגדה היהודית ומדריכים־מורים מפליטי השואה במתכונת של בית חינוך קיבוצי. מסוף 1945 עד סוף 1948 שהו בבית זה כשמונה מאות ילדים, רובם ככולם יתומים בגילים 5–18. כולם עלו ארצה, רובם בעליה ב'. פרטים נוספים ראה: אהרן מגד, מסע הילדים אל הארץ המובטחת – פרשת ילדי סלבינו, תל־אביב, הוצאת עם עובד, 1984.

2 (א) אליהו סלע־סלדינגר, מיתר קרוע רוטט בעלטה, כרך ראשון – עיונים ביצירות הבהרות של יעקב פרידמן (1927–1939), ירושלים, הוצאת ה. לייווק ליד אגודת סופרי ועיתונאי יידיש בישראל, תשנ"ו–1996.

(ב) הנ"ל, כרך שני – יצירות הבהרות העלומות של יעקב פרידמן (1927–1937), עם

הראשונים דנים בכתביו הפואטיים והדרמטיים של יעקב פרידמן עד מלחמת העולם השנייה.

להלן נתייחס לכרך השלישי, שעניינו – שירי יעקב פרידמן בימי שלטון הנאצים והשפעת השואה על המשך דרכו כמשורר בידיש, ומחבר פרוזה סיפורית ברומניה ובישראל. יתר על כן, אליהו סלע תרם בספרו האחרון תרומה רבה לחקר ספרות יידיש בימי שלטון הנאצים, ולחקר השפעת השואה והטרמת השואה על השירה ועל הפרוזה של יעקב פרידמן לפני ואחרי השואה:

א. גילוי כתבי־היד הבלתי ידועים בידיש מגיטו בְּרֶשֶׁד; ב. הספרות העממית ויצירותיהם בידיש של מחברים שונים מטרנסניסטריה; ג. תרומתו של יעקב פרידמן לספרות שארית הפליטה וספרות יידיש ברומניה בימי מלחמת העולם השנייה ואחריה; ד. יצירתו של יעקב פרידמן במדינת ישראל; ה. הדפסת הטקסטים המקוריים בידיש לאחר פיענוח כתבי־היד מטרנסניסטריה, בליווי עשרות שירים עם תרגומם לעברית.

בפרק א' של החלק הראשון נפרשו סקירה ודיון מעמיק על שירי טרנסניסטריה הידועים, שפורסמו בכתבי־עת (עמ' 29–70). במבוא לכרך השלישי פותח אליהו סלע את גוף הספר בדיון מקיף על המושג 'ספרות השואה', על תופעת הטרמת השואה בכתבי פרידמן עד 1939, על חקר ספרות השואה בכלל ועל הפעילות הספרותית־תרבותית בגטאות ובמחנות טרנסניסטריה (עמ' 7–25).

א. גילוי כתבי־היד הבלתי ידועים בידיש מגיטו בְּרֶשֶׁד. יהודים כתבו, כנראה, הרבה מאוד בגטאות ובמחנות, אולם הרבה ממה שנכתב אבד או הושמד, ואילו כתבי־היד שניצלו מהשמדה מונחים כאבן שאין לה הופכין באפולולית מעמקי הארכיונים של המוסדות לתיעוד השואה בעולם כולו. קיימים אפילו מוסדות תיעוד מרכזיים המצהירים בגלוי, שאין הם מוכנים עקרונית לפרסם כתבי־יד בידיש, גם לא אלה שחוברו בימי שלטון הנאצים בגטאות ובמחנות, כי העיקר מבחינתם היא הפעולה למען חינוך הדור הצעיר ששפתו עברית.

לאחר שאלהו סלע טיים את כתיבת הדיסרטאציה שלו, ומיד לאחר שהנסיבות איפשרו זאת, הוא פנה לבתו היחידה של המשורר יעקב פרידמן וביקש רשות לחפש בעזבונו של המשורר ב'ביודעם' (עלית־גג) של המשפחה, בין מטלטלי־הגדודים והדפים הבלים, שיעקב פרידמן ורעייתו קָנְיָה ז"ל הטמינו בו את מעט

תרגום מקביל לעברית, ירושלים, הוצאת ה. ליוויק ליד אגודת סופרי ועיתונאי יידיש בישראל, תשנ"ז–1996. שער בידיש: אַ צעפלאצטע סטרונע ציטערט אין דער פֿינצטער, באַנד צוויי – יעקב פֿרידמאַנס פֿאַרגעסענע יוגנט־שאַפֿונגען (1927–1937), מיט פֿאַראַלעלער העברעישער איבערזעצונג.

ג) הנ"ל, מטרנסניסטריה ישראל: עיון ביצירות יעקב פרידמן מן השואה ואחריה וכרך שלישי, ירושלים, הוצאת ה. ליוויק ליד אגודת סופרי ועיתונאי יידיש בישראל, תשס"ג–2003. השער בידיש: צווישן טראַנסניסטריע און ישראל: יעקב פֿרידמאַנס חורבן־פֿאַעזיע און דער חותם פֿון זײַנע חורבן־איבערלעבונגען אויף זײַן נאַכמלחמה־דיקער יידיש שאַפֿונג.

הדברים שהביאו לארץ – דברים שהעדיפו לשכוח על סף ביתם וחייהם החדשים במדינת ישראל. נמצא שם צרור כתבי־יד מקוריים בידיש מתקופת טרנסניסטריה.

בכרך השלישי של חיבורו המונומנטלי על יעקב פרידמן, מנתח אליהו סלע את כל הסימנים המעידים על האותנטיות של כתבי־היד אשר גילה. הוא מגיע למסקנה, שמונח לפניו חלק משירי הגיטו של יעקב פרידמן, הבלתי ידועים עד עתה. הוא פיענח אותם ופרסם בכרך השלישי (פרק ב', עמ' 71–180) והוסיף תרגום לעברית.

אנו נתייחס כאן להלן לשניים מן השירים הבלתי ידועים של יעקב פרידמן: 'אין דער נאַכט פֿאַרווייעטער' (עמ' 97–99), 'פֿיליה פֿון אַ היטלעריסט' (עמ' 117–120). * זהותם של הרוכבים בשיר הראשון אינה ברורה. תיאור מראה פניהם וסוג הנשק בידיהם אינם מצביעים דווקא על הפולשים הגרמנים בימי מלחמת העולם השנייה, אף כי בין יתר סימני ההיכר של הרוכבים האלמונים, העטים על עיירות יהודיות בחסות הלילה, מזכרים 'טויטנקעפ' (גולגלות מתים) וכן 'האַנקרייך' (צלבי־הקרט). הכידונים, החרבות, הרמחים, המגינים, הסוסים והשפמים המחודדים והזקורים, מעוררים תחושה שמדובר בפורעים קדומים, שחולפים בסערה על פני יישובים שלווים, וזורעים מוות באשר הם שם, מכלים בשרפה כל הנקרה ברצונם. תוך כדי דהירה על סוסיהם הם הורגים על ימין ועל שמאל אנשים, נשים, זקנים וטף. לעומת כלי מלחמה אלה וחזות פני הרוכבים, המזכירים גדודי לוחמים קדמונים יותר מאשר נשק מימי מלחמת העולם השנייה, הרובים המזכרים בשיר בטלים בשישים.

בהסבר המפורט על מבנה השיר ותוכנו קובע אליהו סלע, כי סוגי הנשק שבידי התוקפים מזכירים כלי נשק מימי הביניים ומימי קדם: "ציון כלי נשק אישיים, המשמשים לקרב פנב־אל־פנים, שהיו בשימוש בימי קדם ובימי הביניים, מרמז על זהות התוקפים הברברים ואופיים הרצחני" (עמ' 99).

רכיבה מעין זו של גודר פרשים בליל סערה, הזורעים מוות בכל מקום, אפילו אם זה תיאור המשקף באמצעים פואטיים את מעללי ה'איינזאצגרופן' בימי מלחמת העולם השנייה, מעלה קומה נוספת של התייחסות, שיעקב פרידמן בונה גם בעזרת טרימטרים טרוכיאיים המחקים את מקצב דהירת הסוסים (בחזרות על שורות מילים, כמו 'רייטער, רייטער, רייטער' – שמונה חזרות כאלו לאורכו של השיר; "פֿלאַמען, פֿלאַמען, פֿלאַמען"; גם "מענטשן, מענטשן, מענטשן"), וכן באמצעות נגיעה בכמה אלמנטים מן המיתולוגיה הגרמאנית, שפרידמן היה בקי בה, כפי שנראה להלן.

המקצב הטרוכיאיי הולם מצבים של תנועה, של ריצה ודהירה, הוא מעלה יחד עם תוכן השיר אסוציאציה של מה שקרוי במיתולוגיה הגרמאנית הנורדית The Wild Hunt (הציד הפראי). פרש־רפאים רוכבים תוך כדי סערות בראש צבא־

* מסיבות טכניות נבצר מאיתנו להביא במאמר זה את הטקסטים של השירים המנותחים להלן.

רפאים, גם בשנים-עשר הלילות, החל מליל חג המולד. אלה כנופיות לוחמים, ובראש שפעת הרוכבים דוהר האל ווטאן (פירוש שמו: זעם – Furor).
בואה של כנופייה כזאת מבשרת, בדרך כלל, רשע והרס (ראה הערך 'Wild Hunt' בספר: Rudolf Simek, *Dictionary of Northern Mythology*, 1993; וכן: John Arnott MacCulloch, *The Mythology of all Races*, Vol. II: Eddic Mythology, 1964, pp. 37-43).

נוסף להסבריו של אליהו סלע (עמ' 99–100), מן הראוי להצביע על כך, שהשיר 'אין דער נאכט פֿאַרווייעטער' קשור קשר הדוק לשיר אחר, שיעקב פרידמן כתב בגיטו בְּרֶשֶׁד 'תְּפִילָּה פֿון אַ היט' (תפילה של עובד אלילים). שבו אנו מוצאים שוב את גודי הפרשים של גרמניה הנאצית, המשולים לרוכבים המיתולוגיים בתרבות הגרמאנים לפני קבלת הנצרות: "און מיר, מיר רייטן, גערמאניענס שטאַלצע זין" (ואנו, אנו רוכבים, בני גרמאניה הגאים) – שורה החוזרת שלוש פעמים בשיר בהבדלים מזעריים. המוטיבים חוזרים: החרב המסמלת את הנשק האישי של כנופיות הקדמוניות, פראי הגרמאנים עובדי האלילים, שהאל ווטאן המיתולוגי הוא מנהיגם הרוחני.

בשיר 'תְּפִילָּה פֿון אַ היט' מוזכר האל הטבטוני ווטאן, אל המלחמה של השבטים הגרמאניים בטרם קיבלו על עצמם את דת הנצרות. תחילתו מעין שר של סופות (על פי האטימולוגיה של שמו Wut-fury משמע כעס, זעם רצחני, התנהלות מסוערת ודורסנית) הדוהר בחשכת הלילה בראש גודי פרשי פרא. אליהו סלע מצביע בהערה על הערך 'וטאן' באנציקלופדיה העברית (ראה הערה 21, בעמ' 117; ועל פי הערה זו: האנציקלופדיה העברית, כרך א, עמ' 698).

יעקב פרידמן משווה בשיר, בין גודי הנאצים של ה'איינזאצרופן' לבין הפרשים עובדי האלילים הרצחניים במיתוס הגרמאני, המשתתפים ב-'Wild Hunt' (הציד הפראי) ביערות אירופה ובראשם האליל ווטאן – ראש משפחת האָזיר, אל המלחמה לשם מלחמה, העסוק בין היתר באונס, רצח, ורדיפת כל מי שאינו משתייך למשפחת האָזיר, בשם עקרונות המוסר הטבטוני.

בשיר 'תְּפִילָּה פֿון אַ היט' וגם בשיר 'אין דער נאכט אַ פֿאַרווייעטער' תיאר יעקב פרידמן באורח מעמיק ובפרטי פרטים חזיון פואטי, המופיע אצל מספר משוררים וסופרים, שניסו לפענח את משמעות השואה באמצעות זיהוי בין גרמניה הנאצית לבין עברה המיתולוגי, שמלפני קבלת הנצרות, שבו סימל האל ווטאן את האופי הטבטוני הרצחני המפריד, לעומת האופי האיחודי והאוניברסאלי של היהדות, המבוסס על חוק ומשפט (ההלכה). תרבות טבטונית זאת מפעמת ונוכחת גם בימינו בקרב הקבוצות הניאו-נאציות בגרמניה, כפי שהוכיחו חוקרים גרמנים בסוף שנות ה-90 של המאה העשרים (ראה בספר: Franziska Hundseder, *Wotans Jünger: Neuheidnische Gruppen, Zwischen Esoterik und Rechtsradikalismus*, München, 1998).

בין סופרי יידיש ועברית, שחיו תחת שלטון הנאצים, או התייחסו לימי החורבן והכליון בטרם התרגשו ובאו מיד לאחר מכן, היו כאלה שערכו השוואה בין היטלר ולגיונותיו לבין ווטאן, תור, לוקי ובני משפחת האָזיר האחרים. למשל –

יצחק קצלנסון, באחד ממאמריו הנבואיים על גורלו של העם היהודי בידי הגרמנים. מאמר זה נכתב ב־1938 (ראה: נתן כהן, 'יהודי עקשן שאינו ניתן לתיקון: יצחק קצלנסון הפובליציסט לנוכח התבססות השלטון הנאצי בגרמניה (1933–1939)', גל־עד, כרך ב, תל־אביב תשס"ו, עמ' 104).

גם אצל ק. צטניק מוצאים איזכור מפורש של ווטאן – במקום להזכיר את הפורמציית הנאציות שתפקידן המקצועי היה לזרוע טרור מיד עם פלישת הגרמנים לפולין (בפרק השלישי של הרומן סלמנדרה, תל־אביב, דביר, תש"ז, סעיף א, עמ' 49); כך גם אורי צבי גרינברג, בספרו רחובות הנהר: ספר האיליות והכוח, כל כתביו, כרך ו, מוסד ביאליק, תשנ"ג–1992, עמ' 38; וגם אצל יוסף ויינברג בזכרונתיו: דמעה ותפילה, תל־אביב, משרד הבטחון, 1981, עמ' 78, שם מתוארת הציפייה של היהודים העומדים להישחט בידי שכניהם הגויים הלהוטים להגיש לחוגגים ב'ואלהאלא' (הגן־עדן המיתולוגי בו שולט האל ווטאן) את דמה של האינטליגנציה היהודית.

ב. הספרות העממית ויצירותיהם ביידיש של מחברים שונים מטרנסניסטריה. אליהו סלע כינס בכרך השלישי נוסף לשירי טרנסניסטריה וניתוח של הפרוזה הסיפורית של יעקב פרידמן בארץ, גם חטיבה מיוחדת של שירים שנתחברו בימי שלטון הנאצים בטרנסניסטריה בידי מחברים שונים ונמסרו לאחר המלחמה בעל־פה או בכתב. הטקסטים כונסו בנספח מיוחד בספר (עמ' 365–410). שירים אלה של מחברים ידועים ושל מחברים אלמונים נכתבו בגטאות ובמחנות טרנסניסטריה. חלקם פורסמו עוד ב־1946 בתעתיק לאטיני (ראה בספר הסבר בעמ' 365). אליהו סלע העתיק אותם בלשונם המקורית עם תרגום לעברית מעשה ידיו. אל שירים אלה הוא הוסיף מספר שירי טרנסניסטריה, שפורסמו בסאָוועטיש היימלאַנד, ועוד חמישה שירים, שהוא ליקט משלושה מקורות נוספים. בנספח זה העשיר אליהו סלע באורח משמעותי את הקורפוס של שירי טרנסניסטריה והוסיף מספר מחברים נחוצים, המלווים את הטקסטים. בחטיבה זו כונסו 26 שירים בסך הכול.

ג. תרומתו של יעקב פרידמן לספרות שארית הפליטה וספרות יידיש בגרמניה בימי מלחמת העולם השנייה ואחריה. את החלק השני של ספרו, בתוספת נספח ג', מקדיש אליהו סלע ליצירתו של יעקב פרידמן ברומניה לאחר מלחמת העולם השנייה, משחרורו באפריל 1944 ועד עלייתו לישראל בראשית 1949 (עמ' 182–249), וכן לחקר תרבות יידיש וספרותה ברומניה בימי השואה ומיד לאחריה (עמ' 470–487).

בחלק השני של ספרו מביא אליהו סלע מבוחר טקסטים שיריים, שיעקב פרידמן כתב בימי שהותו בצ'רנוביץ, בבוקרשט ובמחנה קפריסין. הוא גם מנתח בארוכה מספר טקסטים מרכזיים מיצירות פרידמן ברומניה ובקפריסין, מעלה השוואה בין שירתו ושירת פאול צ'לאן בן עירו, ומצרף את דעת הביקורת על יצירות יעקב פרידמן מאותה תקופה.

בנספח המיוחד על ספרות יידיש ברומניה ותרומתו של יעקב פרידמן לספרות שארית הפליטה מסכם סלע את הידוע על ספרות יידיש ברומניה, את הפעילות הספרותית-תרבותית שם לאחר השחרור, וכן את חלקו של יעקב פרידמן בנסיונות לשקם את תרבות יידיש בבוקרשט.

ד. יצירתו של יעקב פרידמן בישראל. את החלק השלישי של הספר הקדיש אליהו סלע לחקר השפעת חוויות השואה של המשורר על יצירתו בשיר ובפרוזה הסיפורית (עמ' 252-365). בעמ' 360-364 נמצא ניסוח קצר ומסכם על אופי יצירתו של יעקב פרידמן. תקציר ביוגרפי נמצא בנספח ב', בעמ' 411-469, כולל סיכום של עץ-היוחסין החסידי שלו וציון התחנות והתאריכים המרכזיים בחייו וביצירתו. נספח זה מסכם בחלקו את הכתוב בשני הכרכים הראשונים.

על פי מגמה מחקרית זאת שבספר ברור, שאלהיו סלע מביא מבחר טקסטים מתוך יצירתו של יעקב פרידמן ודן בהם לאור נושאו המרכזי בספר: ספרות השואה בטרנסניסטריה ובעקבותיה.

אלהיו סלע מתייחס כאמור למוטיב של הטרמת השואה ביצירתו של יעקב פרידמן בהרחבה מסוימת (עמ' 13-17), תוך כדי ניתוח הסימנים והיסודות של הטרמת השואה ביצירות שנכתבו בתחילת שנות ה-30, עוד לפני עליית היטלר לשלטון.³ בין היתר מזכיר סלע בהקשר הטרמת השואה טקסטים נוספים במבוא לכרך השלישי (עמ' 129-185 ועוד), המובאים אצלו בכרך השני.

לתחום השני בחקר ספרות השואה – טקסטים שנכתבו בגטאות ובמחנות – מקדיש כאמור אליהו סלע את החלק הראשון בספר תוך כדי ניתוח יצירותיו של יעקב פרידמן בגיטו פּרשד שמצא, ביחד עם תוספת איסוף, עיון ודיון בקורפוס של שירי טרנסניסטריה של מחברים אחרים. זהו חלק מרכזי בספר, התורם תרומה בעלת ייחוד גם לכינוס הקורפוס הגדול והמקיף של ספרות יידיש בשואה.

לתחום השלישי בחקר ספרות השואה – העוסק ביצירות שנכתבו אחרי המלחמה בידי ניצולים, מבוסס על שלילתו של המחבר את מגמת הביקורת העברית על פרידמן. מילות אי-ההסכמה של המחבר מודגמות בגישתו של דן מירון הטוען בין היתר, כי "חוויות השואה לא מצאו בשירת פרידמן ביטוי ישיר ומעוצם" (עמ' 256). סלע מקדיש את החלק השלישי בספרו לביסוס הטענה שכנגד, לאמור: בשירת יעקב פרידמן (וגם בפרוזה) במדינת ישראל דווקא שוקעו חוויות השואה ואמנם מצאו ביטוי מעוצם.

לחלק השלישי של הספר שתי חטיבות גדולות: החטיבה הראשונה מוקדשת בעיקר לסקירת ספרי פרידמן, שפורסמו אחרי השואה, ולעיון מפורט בתגובות

3 ראה: אויסגעשטרעקטע הענט – דראמאטישע פּאָעמע אין צוויי בילדער, קולטור-ליגע, וואַרשע, 1932. הפואמה הדראמטית, שיצאה לאור ב-1932 נכתבה בוודאי לפני כן. פרידמן הגיע לווארשה ב-1929 וחזר לצ'רנובין ב-1932. סביר אפוא להניח, שהוא הגה את הפואמה עוד ב-1930. אינטרפרטציה ראה: אליהו סלע-סלדינגר: מיתר קרוע רוטט בעלטה, כרך ראשון, הוצאת ה. לייזויק, תשנ"ו-1996, עמ' 98.

הביקורת עליהם. סלע חוזר על הטענה, שהמבקרים לא הבחינו "בחזותם שהותירו חוויות השואה", למשל, בספרו של יעקב פרידמן די לעגענדע נח גרין (1960: עמ' 276).

בריון על התהוות כינוס שירתו של פרידמן בשלושה כרכים בשם לידער און פאָעמעס (1974), הרחיב סלע את היריעה ומסר סקירה היסטורית קצרה בליווי תעודות על פעילות 'הוועד הציבורי להוצאת כתבי המשורר יעקב פרידמן ז"ל' (257–826). גם לגבי ספר הסיפורים הקצרים של פרידמן געזען אויף אַ ווייל (1979) קובע סלע, כי "בלא מעט מן הטקסטים מופיעים שרידי השואה, שכל אחד מהם מתמודד בדרכו הייחודית עם הצלקות הטראומטיות המעצבות את מצבו הקיומי־נפשי בסביבתו האנושית החדשה" (עמ' 280). לאור אמירה זו ניגש סלע לניתוח מדוקדק של קביעתו, באמצעות מערכת נושאים וסמלים, המגלים טפח של השפעת חוויות השואה על כתיבת פרידמן בארץ. את הדיון בהשפעות אלה גם על הפרוזה של פרידמן ראה בעמ' 294–296; 304–305; 349.

כמו כן מנתח אליהו סלע את יצירתו הישראלית של פרידמן בידיש בעזרת המפתחות הפואטיים מתקופת טרנסניסטריה המשוקעים בכתבי הגיטו והמחנה של המשורר. בשל מורכבות שירתו של פרידמן עשה סלע מאמץ מיוחד לפענח את חותם השואה תוך כרי סיווג החלקים הרלבנטיים של שירתו הישראלית של פרידמן בידיש למספר מדורים, המשקפים את עוצמת זכר השואה והשפעתה על כתיבתו בארץ. ביניהם מבלט סלע את האספקטים הטראומטיים בשירתו זאת, צלקות נפשיות שאין מהן מנוס ועימן מתנהל המאבק על השפיות, על המשמעות שבחי אנוש ועל הזכרון, האמונה והזהות העצמית. והרי ההבטים בסיווגו של אליהו סלע, ובלשונו:

"רק ביצירות בודדות אנו פוגשים דמויות קונקרטיות ונופים מסביבת המשורר בשנות השואה. בדרך כלל טובב המשורר סביב תחושות של שגעון וסיוטים, עצבון ומכאובים שהם תולדת השואה. בחלק ניכר מן היצירות מבטאים כּפּוּר, שלג וקיפאון את תחושות הבדידות, הניכור והיאוש מטרנסניסטריה המכרסמות בנפשו. מדי פעם מנסה המשורר להימלט אל ימי הילדות הנעימים כדי לשכך את הסיוטים, אך תמיד מתפרצות תמונות מסוייטות מן החוויות שחווה ומחזירות אותו לטרנסניסטריה. גם השיח המיוסר עם אלוהים האמור להרגיע ולנחם, מסתיים לרוב בהרגשת חידלון ומוות" (עמ' 282).

אליהו סלע מסיים את ספרו (לפני הנספחים) בסיכום מהות שירתו של יעקב פרידמן על רקע הביוגרפיה העשירה והמגוונת שהביאה אותו במגע עם כל מגזרי החברה היהודית והאידיאולוגית של יהודי מזרח אירופה. שירתו מוצגת על־ידי אליהו סלע כביטוי אמנותי ההולם את תנועות נפשו של יהודי מודרני בעל שורשים עמוקים בעולם החסידות, ניצול שואה שפְּמִיְהֶתּוּ אל הרמוניה ויופי לא הוכחדה ממנו וכו'.

ה. הדפסת הטקסטים המקוריים בידיש לאחר פיענוח כתבי־היד מטרנסניסטריה, בליווי עשרות של שירים עם תרגומם לעברית. למעשה, כל שלושת הכרכים על

יצירת יעקב פרידמן הם דו־לשוניים בכל הנוגע להצגת שירתו היידיית של המשורר לפני הקורא העברי: קודם המקור ביידיש, המודפס בכתוב מודרני לפי כללי הייזואָ (פרי שקידתה של וֶרְה סולומון) ומיד אחריו התרגום לעברית ולבסוף – הניתוח המתבקש. בשני הכרכים הראשונים תרגם סלע בעצמו את שירת יידיש של פרידמן עד למלחמת העולם השנייה, שראתה אור בכתבי־עת רבים ביידיש. הריכוז הגדול ביותר של טקסטים ותרגומם לעברית הובא בכרך השני, הכולל את שירתו הבלתי ידועה של פרידמן בין שתי מלחמות העולם, שלא כונסה בספר.

בכרך השלישי, שהופיע 31 שנים לאחר פטירתו של המשורר, נכללו תרגומים קיימים של מתרגמים אחרים שלובים עם תרגומי סלע שלא תורגמו עדיין לעברית. מעשה התרגום של סלע בכל שלושת הכרכים הוא מפעל הגון וחשוב לעצמו, המאפשר גישה כמעט ישירה לכתבי פרידמן גם לקוראים שלא הספיקו ללמוד יידיש די הצורך.

חלקי הקורפוס של שירת פרידמן, הכוללים את שלוש החטיבות – תקופת טרנסניסטריה, תקופת רומניה וקפריסין ותקופת מדינת ישראל – מוצגים במלואם בספר שלפנינו. אליהו סלע הקדיש לכל אחת מ־95 היצירות, שהובאו בספר במקור ובתרגום, ניתוח מפורט וביאורים מקיפים בענייני לשון, מבנה וציון מקורות ורמזים תרבותיים־היסטוריים ששוקעו בטקסטים. בחטיבת טרנסניסטריה דן המחבר ב־22 שירים. 12 מהם פוענחו מכתבי־יד בלתי ידועים עד כה, שפורסמו כאן לראשונה. מתוך החטיבה השנייה הבלית המחבר וכלל בדיוניו 11 שירים, שחותרם חוויות השואה ניכר בהם בעליל. בחטיבה השלישית, הגדולה מכולן, ביסס המחבר את טענתו המרכזית (בחלק השלישי של הספר) – בניגוד למגמה מסוימת בביקורת הספרות על כתבי פרידמן במדינת ישראל, הגורסת כי זכר השואה תופס ביצירת פרידמן מקום בטל בשישים – שטענת הטוענים אינה נכונה, בעיקר כאשר מתעמקים וסוקרים את כל יצירתו ביידיש בין השנים 1949–1972. כך עולה מן השילוב בספר בין 62 הטקסטים של פרידמן וניתוחם בירי סלע על פי הצופן הפואטי של פרידמן מחטיבת טרנסניסטריה ועל פי ההתייחסות הבלתי־אמצעית של המשורר למציאות של ימי מלחמת העולם השנייה, העטופה לפעמים ברמזים ובסמלים ואסוציאציות, הנובעות מהיכרות המשורר עם תרבות אירופה, ואסוציאציות המשותפות לו ולסופרי יידיש ועברית נוספים, שגרו באזור השלטון הנאצי.

המעטנו לצטט ולהתייחס לטקסטים של יעקב פרידמן המובאים בספר והסתפקנו עד כאן בניתוח שני שירים, המדגימים יחדיו קצה אחד מקשת הנושאים והאיכויות הפואטיות ביצירות פרידמן על השואה. השיר 'תפילה פֶּון אַ היט' וכל הכרוך בו מדגיש את התמודדותו של פרידמן עם עיצוב הלהט הפגאני של הברבריוז הנאצי. בקצה השני של הקשת המגוונת והעשירה של מוטיבים ועיצובים פואטיים עולה הלהט הרליגיוזי והמטאפיזי של מורשתו היהודית ואהבת הטבע הבעש"טית המפעמת אותו מימי ילדותו ועד אחרון ימיו. יצירתו מתנהלת בין שני קטבים אלה. על כך עומד אליהו סלע בספרו בהרחבה ובתשומת לב לפרטים.

לסיום אנו מפנים להלן אל השיר המדגים במובהק את הקצה השני ביצירתו, השיר 'באוויליק צו מײן ליד' (עמ' 65–67).

בשיר זה אנו מוצאים דוגמה נוספת של תפילה. הפעם אין זו תפילה פגאנית בסגנון 'תפילה פון אַ היט', אלא תפילה יהודית בסגנון התחינות ובלשונן, המעוצבת בידיש מסוגנת, המבקשת להביע את תחינתן של נשמות חפות מכל עוון לפני בורא העולם. הניסוח האמנותי של תוכן פנייה חמה כזאת לאלוהים בלשון אימהות וסבתות יהודיות עולה לפני הקורא כניגוד חריף לתפילתו של ה'היט' (Heiden בגרמנית, Heathen באנגלית) – תפילת עובר אלילים, עבד נרצע של האל ווטאן המיתולוגי, אלוהי השבטים הגרמאניים, אשר מידותיו ומערכת המוסר שהוא מייצג תואמים את הערכים הפרטיקולאריים, האגואיסטיים והנמבזים, בניגוד בולט לרוח ולמוסר האוניברסאליים של הירושה התרבותית והרליגיוזית של היהדות.

איזכור מוקדם ביותר של ווטאן, שמצאתי בספרות יידיש, הוא משנת 1934, במחזה של אהרן צייטלין 'די יידישע מלוכה אָדער ווייצמאן דער צווייטער' (גלאָבוס 21–22, מרץ-אפריל 1934, עמ' 3–53. התרגום לעברית בידי יחיאל שיינטוך, בתוך: ברנר, אסתרקה, וייצמן השני, שלושה מחזות, ירושלים, הוצאת הספרים ע"ש מאגנס, תשנ"ג; וכן עיין: יחיאל שיינטוך: 'המחזה די יידישע מלוכה אָדער ווייצמאן דער צווייטער', חוליות 2, 1994, עמ' 141–149).

במחזה הזה, קומדיה בעלת משמעות אקטואלית גם בימינו, מגיב אהרן צייטלין על עליית היטלר לשלטון, זמן קצר אחרי מהפך זה. הוא יצר טקסט קומי-סאטירי בעל יסודות חזקים של הטרמת מלחמת העולם השנייה, שבה היטלר מפסיד את המלחמה. המחזה מעלה פרוגנוזה גרוטסקית טעונה ביקורת חריפה המטרימה התפתחויות בתולדות עם ישראל המנסה להקים מדינה בארץ-ישראל ונכשל כשלוך חרוץ. שני המוטיבים העיקריים האלה בקומדיה של צייטלין, שהועלו במחזה, כאמור, בשנת 1934, מעלים נבואת לב מיוסרת על אופיו של עם ישראל, שאינו בשל עדיין להקים מחדש את מלכות בית דוד, אם כי קיימת בקרבו המשאלה להיות 'ממלכת כהנים וגוי קדוש' (שמות יט 6).

היטלר מופיע כדמות מפתח להבנת ביקורתו של אהרן צייטלין כלפי שליטי העולם ושיתוף הפעולה שלהם עם תורת הגזע הנאצית, הדוגלת בריכוז היהודים במקום אחר (במדינת היהודים) ובשחרור אירופה והעולם כולו מנוכחותם. המחזה מתחיל עם גירוש כל יהודי העולם לארץ-ישראל. סיום כפול למחזה: לאחר שהיטלר מפסיד במלחמה הוא נקלע עם ארצו – ועם יתר ארצות העולם – למשבר עולמי ורעב פורץ בעקבות המלחמה. הפנטזיה הגרוטסקית של צייטלין מגיעה לשיאה בתמונה ה-11 (מתוך 14 תמונות שבמחזה), המוקדשת להתייעצות סודית בג'נבה בין שליטי העולם, ולאחר מלחמת העולם השנייה, ואילו היטלר, הממשיך להנהיג את ארצו, יושב בראש המתייעצים.

על רקע המצב שהיטלר נקלע לתוכו, הוא מדווח למשתתפים ומציין את הרעב האיום הפוקד את גרמניה ארצו ואומר: "לאחר שהפסדנו במלחמת העולם השנייה ישוברים כולנו ואומרים תהלים".

צייטלין משתעשע בפנטזיה הגרוטסקית שלו, ומפרש את התבוסה של היטלר במלחמה לא רק כתבוסה על הקרקע, אלא גם כנצחון של אלוהי היהודים (שכל

העם הגרמני פונה אליו בתחינה שיציל אותם תוך כדי אמירת תהלים) על הדת האלילית של הנאצים שאליבא דצייטלין שאבו את כוחם מאמונתם האלילית הפרי־נוצרית, האמונה באֵל ווטאן המושל במיתולוגיה הגרמאנית. והרי זהו מה שמשמע מהמילים שצייטלין שם בפי היטלר, אשר בהיעדר יהודים בארצו, לאחר שגירש את כולם לארץ־ישראל, אינו מהסס להאשים את אלוהיו: "מעורר חשד חמור ביותר היה תפקיד האֵל הגרמאני העתיק ווטאן. אנו האמנו שגרמני מובהק, כמוהו, יכבוש למעננו את השמים, בזמן שחרבותינו כבשו את הארץ. אולם האלוהים הלזה התגלה כבוגד. הוא לא עזר לנו לחלוטין" (עמ' 221).

על שני ההפכים – האופי החברתי המפריד של הגרמאניות הטבוטונית לעומת האופי החברתי האיחודי של היהדות – בונה הקרימינולוג פרופ' שלמה גיורא שוהם את פירושו המעניין והמתועד היטב של מהות השואה, בספרו אנטישמיות: ואלהאלה, גלגלתא ואושוויץ, תל־אביב, צ'ריקובר, 1992, הדן על האנטישמיות הנאצית־גרמנית עם התשתית המיתולוגית שלה.

סופרים דו־לשוניים, כותבי יידיש ועברית, שהיו בעצמם תלמידי־חכמים ואוטודידאקטים בקיאים בתרבויות העולם כיעקב פרידמן, אורי צבי גרינברג, יצחק קצנלסון, ק. צטניק, אהרן צייטלין ואחרים – היו הראשונים שהבינו את מהות האנטישמיות ומקור הניגוד החריף שבין התרבויות של שני העמים, עוד לפני שהמחקר האקדמי בכתביהם של רבקה שכטר, אוריאל טל ושלמה גיורא שוהם עמד על תופעה זו. מותר לנו אפוא לסכם ולקבוע שספרות יידיש בימי שלטון הנאצים תרמה תרומה ייחודית להבנת פשר מהות השואה, ויעקב פרידמן הוא המפורש מכולם.